

ծառայողն եղող մարդուն է որ կ'ուզենք մեծարանքի հարկ մատուցանել եւ պատիւ ընել:

Մենք սորվեցանք, յորմենհտէ իրեն հետ լանրաբերութեան մէջ ենք, յորմենհտէ ան կառավարութեան գլուխն է, սքանչանալ իր հզօր ղեկավարութիւնը, իր գործունէութեան ուժին եւ իմաստին վրայ. բայց, ատկից զատ, անոնք որ զինքը կը ճանչնան, անոնք որ իրեն մօտիկ աշխատած են, ճշմարիտ գործով մը կը զգան անոր համար: Անոնք որ մեզի պէս անոր աշխատիլը տեսան այս վերջին ժամանակներս, զիտեն թէ ի՛նչքան ան մեզի հետ միացած է, զիտեն թէ ի՛նչ եռանդով կ'աշխատի այն բանին համար որ մենք ալ կ'ուզենք, — որովհետեւ ամենքս ալ նոյն բանը կ'ուզենք, մարդկութեան ուսերէն վերցնել անոնի բնոր որ անոր վրայ կը ծանրանայ: Այդ բնոյն թեթեւացած, մարդկութիւնը վերջապէս պիտի կարենայ դուարթօրէն աշխատանքի վերադառնալ:

ՈՒՏՐՈՒ ՈՒՒԼՄԸ

Նոյն առիթի՝ Անգլիոյ վարչապէս Լօյս ձօրճի յայտարարութիւնը.

Կը կարծեմ թէ խորհրդածոյովի վէճերուն մէջ, սկիզբները՝ անտարակուսելի կերպով յապաղումներ պիտի ըլլան. բայց Պ. Քլէմանսօն ճանչնալովս՝ կ'երաշխաւորեմ որ ժամանակի կորուստ պիտի չունենանք: Ատիկա անհրաժեշտ է: Աշխարհ ծարաւ է խաղաղութեան. միլիոնաւոր մարդիկ կը սպասեն իրենց բնականոն կեանքին դառնալու համար, անոնք մեզի պիտի չներէին եթէ զորքերը չափազանց երկար ձգձգէինք: Պ. Քլէմանսօն կենդանի մեծագոյն ատենաբաններէն մին է, բայց զիտէ թէ ամենէն զեղեցիկ պերճաօսութիւնը այն է որ գործերուն շուտ բաւելուն կը նպաստէ եւ թէ յօռեղոյնը այն է որ անոնց լրացումը կ'ուշացնէ:

Ուրիշ պատճառ մըն ալ ունիմ՝ զինքը շնորհաւորելու՝ դրաւելուն համար այն տեղը որ իրեն պիտի յատկացուի, ատիկա այն անընկճելի քաջասրտութիւնն է զոր ամենագծուար օրերու մէջ ան ցոյց տուաւ: Այդ օրերու ընթացքին, իր կորովը, իր պատրաստամտութիւնը աւելի բան ըրին՝ քան մեր բոլորիս արարքները՝ յաղթանակն ապահո-

վելու համար: Չկայ մարդ մը որուն համար կարելի ըլլայ ըսել թէ աւելի նպաստած ըլլայ յաղթելու այն սոսկալի դժուարութեանց որ այնքան մօտ էին վերջնական յաղթանակին: Ան կը ներկայացնէ իր մեծ ժողովրդին սքանչելի կորովը, քաջասրտութիւնը, բարոյական բոլոր ուժերը, եւ ահա ինչու կը փափաքեմ իմ ձայնս միացնել նախագահ Ուիլսոնի ձայնին եւ Պ. Քլէմանսոյի Հաշտութեան խորհրդածոյովի նախագահ ընտրուին ուզել:

★ ★ ★

ԼՕՅՏ ԶՕՐԺԻ ԶՕԴՈՒԱԾԸ ՔԼԷՄԱՆՍՈՅԻ ՄԱՍԻՆ

Քլէմանսոյի մահուան առթիւ անհամար յօդուածներ երեւցան աշխարհիս բոլոր երկիրներու լրագիրներուն մէջ, և դեռ ամիսներով պիտի երեւան անշուշտ յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, զրքեր: Երեւցած գրութեանց մէջէն ամենէն շահեկաններէն մին է յօդուածը Լօյս ձօրճի, որ ինքն ալ պատերազմի մեծ զէմքերէն մին եղաւ, պարտաւորիչ զինուորագրութեան երեք համակերպիլ չուզող անգլիական ժողովուրդը ելեկտրացուց ու մղեց կամաւորներով կազմել այն հզօր բանակը որ պէտք էր ունենալ, եւ հինգ միլիոն կամաւոր հանեց քիչ ատենի մէջ: Այդ յօդուածը, որ կը պարունակէ անճիշդ եւ անարդար մասեր, ամենամեծ ներքոյն է սակայն՝ իր ամբողջութեան մէջ՝ զոր օտար մը, զոռոգ Անգլիոյ մեծագոյն պետական մարդերէն մին մանաւանդ, կրնար հիւսել ի պատիւ Քլէմանսոյի: Կուտանք հոս զլրաւոր մասերուն թարգմանութիւնը.

1910ին է, Քարլոպատի մէջ, որ առաջին անգամ հանդիպեցայ Պ. Քլէմանսոյին: Հոն իր տարեկան դարմանումին եկած էր: Կը փափաքէի զինքը ճանչնալ. բարեկամ մը կարգադրեց մեր միջեւ տեսակցութիւն մը:

Արդէն թէյն առնելու վրայ էինք բարե-

կամիս հետ, երբ բաւական կարճ հասակով մարդ մը, մարմնեղ, լայնալանջ, յարձակողական ու զրեթէ վայրագ երեւոյթով, փայլուն ու սուր աչքերը խոր տեղաւորուած՝ զուրս ցցուած յօնքերու կամարի մը տակ, սենեակէն ներս խուծեց: Պ. Քլէմանսօն էր: Իր գլխուն ծաւալը եւ իր դիմագծերուն կարծրութիւնը ուշադրութիւնս գրաւեցին: Այդ գլուխը ահագին կը թուէր՝ առանց բարեացակամութեան, յարգանքի կամ բարութեան ու եւէ կոմբի (bosse), մէկ խօսքով՝ զլուխ մը անընականոն կերպով խոշոր՝ որմէ մեղմութեան ամէն յատկանիշ վտարուած էր:

Զեմ յաւակներ հոս մարդը վերլուծել, այլ տալ առաջին տպաւորութիւնը զոր ունեցալ իրմէ: Այո՛, իրօք վագրի կերպարանք ունէր, այդ մարդակեր վագրը որ բազմաթիւ նախարարութիւններ տապալած էր՝ զանոնք իր անաւոր ճիրաններով բզքտելով:

Մտաւ՝ արագ ու կարճ քայլերով: Բարեկամս մեզ իրարու ներկայացուց, իր ընդունելութիւնը սիրալիւր չեղաւ:

Այն ատեն ես ելեւմտից նախարար էի: Ամէն ջանք կը թափէի Գերմանիոյ հետ համաձայնութեան մը գալու՝ նաւային շինութեանց հարցին վրայ: Պ. Քլէմանսօն իմ այդ գործունէութեանս ակնարկեց յանդիմանութիւններով ու արհամարհանքով յի խօսքերով: Գերմանիոյ համար իր ունեցած ատելութիւնը խտացած վայրագութիւն մը ունէր, որուն նմանը երբեք չէի տեսած ցայն վայր, նոյն իսկ մեր անդլիացի ամենէն բուռն գերմանատեհացներուն մօտ:

Քլէմանսոյի հետ այս առաջին հանդիպումս յաջողութիւն մը չեղաւ: Զծածկեց թէ բոլորովին հակառակ էր իմ տեսութեանցս: Եթէ զինք նորէն տեսած չըլլայի երբեք, իրմէ պիտի պահէի յիշատակը տարւոք մարդու մը որ հօգօր էր, բայց անախորժ ու անհամբոյր:

Այդ տեսակցութենէն տարիներ ետքն է, —տարիներ՝ մեծ ղէպքերով ծանրաբեռն— որ իր իրական հրապոյրին յայտնութիւնն ունեցալ, իր սրամտութեան, իր աշխոյժին, հիւնոսացուցիչ շահեկանութեանը՝ եթէ կարելի է այսպէս ըսել՝ իր ազդեցիկ ու տիրապետող անձնաւորութեան:

Օր մը պիտի գար ուր ղէպքերն ինծի ըմ-

բրնել պիտի տային անոր երկիւղը գերման տիրամոլութեան սպառնալիքէն:

Կառքով վերսայլէն կը դառնայինք միասին, աւարտումէն յետոյ այն պատմական հաւաքոյթին ուր Պ. Քլէմանսօն Պ. Պրոքտորֆ-Բանցաուին եւ գերման պատուիրակներուն յանձնած էր հաշտութեան դաշնագրի ծրագրերը: Երբ կ'անցնէինք աւերակներուն առջեւէն Սէն-Քլուի զոհակին, զոր Գերմաններն այրած էին 1871ին, ըսաւ ինծի թէ այդ հրդեհը շատ լաւ կը յիշէր դեռ, կատարէն Մոնմարթրի, որուն թաղապետն էր այդ միջոցին, հռչակաւոր պալատին աւերմանը ականատես եղած էր: Այդ ղէպքը կարծես իր յիշողութեան մէջ աւելի խոր դրոշմուած էր քան սովի ու զբրկանքներու բոլոր տեսարանները որոնց մէջ ապրած էր:

Այն ատեն խօսեցաւ ինծի, հանդարտութեամբ, 1870ի ղէպքերուն մասին, իբր մարդ մը որուն վրէժխնդրական ներքին կրակը յաղթանակի զովացուցիչ ցօղէն մարած էր:

1871ի մէկ միջադէպին վրայ միայն խօսեցաւ ինծի յուզմունքով. Ազգային Ժողովի այն աղեխարշ նիստը, ուր Ժիւլ Ֆաւր, Պիզմարքի հետ իր տեսակցութենէն շիտակ հոն՝ դարձած, երեսփոխաններուն հաղորդեց պայմանները որ կը պարտադրուէին Ֆրանսային եւ ըսաւ թէ ի'նչպիսի անգլթութեամբ գերման յաղթական վարչապետը վերաբերուած էր Ֆրանսացի պատուիրակներուն հանդէպ որ անոր կը պաղատէին իր պահանջները վերածել: Միակ անգամ որ արցունք տեսած եմ Պ. Քլէմանսոյի աչքերուն մէջ, ճիշտ այն պահուն էր երբ ինծի համար կ'ուրուագէր պատկերը Ֆրանսացի ծերունի բանակցողին, որ, ուժասպառ, լացը չէր կրցած բռնել՝ Խորհրդաբանի բեմին վրայ՝ անողոք աշխարհակալի մը հետ իր խօսակցութիւնը պատմել փորձերու միջոցին: Այն ատեն սկսայ հասկնալ Պ. Քլէմանսոյի Գերմանացուց ղէմ ունեցած ատելութեան պատճառները: Անոնք ոչ միայն Ֆրանսայի վրայ արշաւած, անոր բանակները խուճապային փախուտի մատնած, մայրաքաղաքը զբաւած, հպարտութիւնը վերաւորած էին, այլ եւ՝ յաղթանակի ժամուն՝ այդ ազգին հետ վարուած էին այնպիսի լրբութեամբ մը որուն յիշատակը յիսուն տարիէ ի վեր ալեւոր հայրենասէրին անհաշտ սիրտը կը կրծէր:

Զարմանալի չէ որ յաջողած ըլլալ իբր պատերազմական նախարար: Անխոնջ կորով մը ունէր, անգուսպ քաջասրտութիւն մը, եւ իր պայքարասիրտութիւնն ու հաւատքը ուրիշներուն ներարկելու ձիրքը:

Ոչինչ գիտեմ իր վարչադէտի եւ կազմակերպիչի յատկութիւններէն: Կազմակերպութեան մեծ աշխատութիւններն աւարտած էին իր իշխանութեան գլուխ անցնելէն առաջ, 1917ի վերջերը: Այդ բոլորէն, պէտք էր կորովի, քաջասրտութեան եւ ողջամտութեան զուգախառնում մը, Քիչմանսօ այդ երեք յատկութիւններն ունէր քաջատիկ աստիճանով մը:

Ոչինչ աւելի լաւ կը պատկերացնէ իր քաջասրտութիւնը քան սա մանրադէպը զոր կը պատմեն իր մասին: Պատերազմին սկիզբներն էր: Առաջարկած էին Պօրտօ փոխադրել Երեսփոխանական ժողովը: Գերմանացիք Փարիզէն քանի մը քիլոմէթր միայն հեռու էին. Պ. Քիչմանսօ մերժեց մեկնել: Երբ իրեն հարցուցին թէ չէր կարծեր որ խորհրդարանականները պէտք էր Փարիզէն մեկնէին, «Այո», պատասխանեց, շատ հեռու ենք ճակատէն»:

Իբր Հաշտութեան Խորհրդաժողովի նախագահ, Պ. Քիչմանսօ իր լաւագոյն կերպարանքովը ներկայացաւ. Բանակցութեանց ընթացքին, Ֆրանսայի ամենէն ցուրտ, ամենէն չափաւոր մարդն եղաւ: Յանդիսութիւնն ունեցաւ մերժելու մեծ մասն այն վրէժխնդրութեան ծրագիրներուն որ յաղթանակէ մը յետոյ միշտ կը ծագէին: Մերժեց ընդունիլ մարաշախտ Ֆօշի, յաղթական մեծ զօրականին, յղացումները՝ Հոենոսն իբր սահմանազուլու ունենալու Ֆրանսայի աւանդական քաղաքականութեան մասին: Այդ երկու մարդիկն արդէն իրար չէին հասկնար, եւ Քիչմանսօ մաս չունեցաւ տյն շարժման մէջ որ Ֆօշը առաջնորդեց Դաշնակից բանակներու զերագոյն հրամանատարութեան: Իր մարդը փէթէնն էր (1):

Համոզումով ու խառնուածքով, անողոր իրապաշտ մըն էր, բնաւ չէր հաւատար իրաւունքի վերջնական յաղթանակին: Կը հաւա-

տար թէ պատմութիւնը յստակօրէն ցոյց կուտար որ վերջ ի վերջոյ ուժը կը յաղթէր վերացական արդարութեան: Օր մը, բացէ ի բաց ըսաւ, խօսակցութեան մը մէջ՝ «Ուժն է որ իրաւունքը կը կազմէ» (2):

~

Կը հաւատար լաւ կազմակերպուած եւ լաւ ղեկավարուած ուժի մը եւ մարդկութեան շահերուն համաձայն կը նկատէր որ ուժը տկարութեան վրայ գերակշիռ հանդիսանար: Իր ամենէն հետաքրքիւշարժ բանավէճերէն մին նախագահ Ռիխարդի հետ տեղի ունեցաւ երբ յիշեցուց օր մը ամերիկացի զաղափարապաշտին թէ Միացեալ Նահանգները երբեք զոյութիւն չէին ունենար առանց ուժի, եւ թէ առանց անոր՝ վաթսուն տարի առաջ անոնք կտոր կտոր եղած կ'ըլլային:

Ազգերու Լ'նկերութեան վրայ կը նայէր հեզնական ներողամտութեամբ մը, այն եզրակացութեան հասած ըլլալով թէ անոր մասին նախագահ Ռիխարդի մտահոգութիւնները զայն անփառ դարձնելու առաւելութիւնն ունէին: Այդ միջազգային կազմակերպութիւնը զէշութիւն մը չէր կրնար լնել ու սակարկութեանց համար շատ օգտակար էր: Ուստի եւ կը խրախուսէր նախագահ Ռիխարդը Ազգաժողովի Դաշինքը խմբագրելու համար անոր թափած սպառիչ քանքերուն մէջ: Զարածի հաճոյք մը կը զգար տեսնելով որ ան իր ուժերը կը մաշեցնէր այնպիսի բանի մը որ՝ իր կարծիքով՝ ունէ կարեւորութիւն չունէր: Ատով սա արդիւնքը ձեռք կը ձգէր որ յախուռն նախագահը իր բարձրաթոյն բայց քիչ գործնական իտէալները խոչընդոտ չհանդիսացնէր հատուցումներու, Հոենոսի գրաւման, գերմանական զազութներու եւ զեռ ասոնց պէս Ֆրանսան շահագրգռող հարցերու առջև:

(2) Լօյտ ձոր՝ սխալ հասկցած է Քիչմանսօն, որ այդպիսի բիրտ մտածում մը չի կրնար յայտնաւորել, ինչպէս ցոյց կուտան իր կեանքի ընթացքին հրատարակած բոլոր գրութիւնները, եւ իր «խօսակցութիւնները» զոր իր բարտուղարը հրատարակեց անոր մահէն յետոյ, այդ նիւթին վրայ անգամ մը եւս կը բանաձեւեն իր բուն մտածումը, որ աւելի երանգաւոր է, աւելի խոր եւ աւելի ազնիւ:

(1) Իրազեկ անձնաւորութիւններ Ֆրանսական մամուլին մէջ՝ Լօյտ ձորի այս անձիշտ կարծիքին փաստացի հերքումը տուին:

Այն ատեն տեսայ, ոչ պայքարասէր ու ամենի քաղաքական գործիչը, այլ նորը դիւանագէտը: Նոր Քիչմանսօ մըն էր, որ առաջ երբեք չէր երեւցած՝ ի բաց առեալ իր մենամարտներուն մէջ: Նախագահ Ուիլսընը այս խաղին գիմանալու ուժը չունէր: Փորձառու մենամարտողը կը կոուէր՝ ոչ թէ սպաննելու, այլ ղինաթափ րնելու համար: Նախագահ Ուիլսըն իր երկիրը դարձաւ, առանց երեւցող վերքի, բայց սուրը կոտրած:

Քօլոնէլ Հաուզ կը պատմէ թէ ինչպէս, ատեն մը ուր ստիպուած է յանկարծ Անգլիա դառնալ, Պ. Քիչմանսօ իմ քաղաքացիութենէս օգտուեցաւ նախագահ Ուիլսընին միտքը բոլորովին փոխելու եւ զայն իր տեսութեանց բերելու համար: Երբ Փարիզ դարձայ, ապշուեցաւ տեսայ որ նախագահ Ուիլսընը Քիչմանսօյի հետ եկած էր համաձայնութեան մը որ Ամերիկայի վարչապետին կողմէ իր դիրքերուն լքումին համարժէք էր: Նախագահ Ուիլսընի փոփոխութիւնը այնքան կատարեալ էր, որ վերջ ի վերջոյ սկսաւ անգլիական պատուիրակութեան ղէմ մաքառիլ դաշնագրի ծրագրին մէջ պահելու համար պայմաններ որոնց հանդէպ սոսկում յայտնած էր երբ իր դեռ անրիժ իտէալներով Փարիզ նոր հասաւ:

•••

Վերջին անգամ որ Քիչմանսօն տեսայ իրր վարչապետ, Հանրապետութեան նախագահի ընտրութեան մէջ ձախողելէն ետքն էր:

Ինք ո եւ է փափաք չէր յայտնած որ զինքն ընտրեն: Ընդհակառակն մինչեւ վերջին րոպէն դիմադրած էր իր մօտիկ մարդոց պնդումին որ թոյլ տայ իր անունը դնել: Միմիայն տեղի տուաւ որովհետեւ շատ մը բարի առաքեալներ, որ յետոյ դաւաճանեցին իրեն, հաւաստեցին անոր թէ Ֆրանսայի շահուն համար պէտք էր ինքը գործերուն գլուխը մնար: Մինչեւ որ խաղաղութիւնը ամբօրէն հաստատուէր ու Ֆրանսան իր վերքերէն բուժուէր:

Երբ՝ ընտրութեան հետեւեալ օրը՝ Փարիզէն մեկնեցայ, կայսրանը եկաւ ինձի երթաք բարով րսելու: Զիսրձեց ձածկել ցաւը զոր կը զգար տեսնելով որ Ֆրանսացիք այնքան շուտով կը մոռնային իր մատուցած ծառայու-

թեանց յիշատակը: «Ժողովուրդները շուտ կը մոռնան» ըսի,—Այո՛, սակայն, չեմ կարծեր որ, պատասխանեց, բոլորովին այս ձեւով վարուէին Անգլիոյ մէջ:

Քիչմանսօ իր ժամանակին մեծագոյն ֆրանսացի պետական մարդը եղաւ, ու թերեւս մեծագոյն ֆրանսացին: Ֆրանսացիք էր իր էութեան բոլոր նեարդերուն մէջ: Մարդկութիւնը՝ իր բնդհանրութեան մէջ առնուած՝ զինքը չէր հետաքրքրեր: Իր միակ հոգը՝ Ֆրանսան էր: Թէ ժողովուրդներ ազատագրուէին, փոյթը չէր, եթէ միեւնոյն միջոցին Ֆրանսան կ'անիրաւուէր: Բայց եթէ Ֆրանսան յաղթական հանդիսանար, հոգը չէր որ ուրիշ ժողովուրդներ տառապէին: Երբ հանրային կեանքի մէջ իր մուտքը գործեց, իր սիրելի Հայրենիքը՝ մինչեւ գետին խոնարհած՝ նուաճուեցաւ էր, իր ասպարէզին վախճանին, կը թողուր Ֆրանսան — եւ ատիկա մեծ մասամբ իր քանքերուն շնորհիւ — եւրոպական ցամաքամասին ամենէն հզօր երկիրը դարձած:

ՏԱՎՐՏ 1038 ՃՕՐՃ

★ ★ ★

ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՄԵԾ ՄՏԱԽՈՐԱԿՆԵՐՈՒ ԿԱՐԾԻՔԸ ՔԼԷՄԱՆՍՈՅԻ ՄԱՍԻՆ

Առէք Պ. Քիչմանսօն: Անիկա գիտական միտք մըն է՝ ամենախրական արժէքով: Դարուն հետ կը քալէ: Ես զայն՝ նոր մարդոց մէջ առաջին կարգը կը դնեմ: Խորհրդարանին մէջ, մին է անոնցմէ որ արդիական ատենաբանին ճշմարիտ լեզուն կը խօսին, յստակութեան, ճշգրտութեան ու տրամաբանութեան լեզու մը: Ըստ իս՝ իր ճառերը բարձր են կամայէթթայի ճառերէն, ճիշտ որովհետեւ պարզ կը մնան եւ ո եւ է հետաքրքանութեան մէջ չեն ընկղմիր:

(1882)

ԻՄԻԼ ԶՈԼԱ